

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ХУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ**

СТАТИСТИКА ФАНИДАН

РЕФФЕРАТ

МАВЗУ: СТАТИСТИК КУЗАТИШ

**БАЖАРДИ: ҚУДРАТОВ ШУҲРАТ
ТЕКШИРДИ: Н. БОТИРОВА**

ТОШКЕНТ 2011

Статистик кузатиш

Режа:

Кириш

Асосий қисм

1. Статистик кузатиш моҳияти ва аҳамияти.
2. Статистик кузатиш дастур – методологик ва ташкилий масалалари.
3. Статистик кузатиш турлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари.
4. Статистик кузатиш хатолари ва уларни аниқлаш усуллари.

Хулоса

Кириш

Илк бор статистиканинг вужудга келиши амалий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлган. қадим замонлардаёқ қуролли кучларга лаёқатли кишилар сонини билиш, солиққа тортиш объектларини белгилаш зарурати туғилган, натижада аҳоли сони, унинг ёши ва жинси жиҳатдан тузилиши ҳақидаги маълумотларга эҳтиёжлар пайдо бўлди. Бу эса давлатни аҳоли сони ва таркибида бўлаётган ўзгаришлар устидан кузатишлар олиб боришга ундаган. Фуқаролик муносабатлари ривожланиб борган сари улар билан бевосита боғлиқ бўлган воқеаларни қайд қилишга зарурият ортиб борган. Шунинг учун туғилиш, ўлиш, никоҳга олиш, ажралиш каби ҳодисаларни ёзиб бориш тартиби ўрнатилган, кейинчалик эса одамларнинг бир жойдан иккинчисига кўчиб юриши билан боғлиқ бўлган миграцияси (ҳаракати)ни қайд қилиш тартиби белгиланган. кишлоқ хўжалиги савдо- сотиқ, хунармандчилик, саноат ва бошқа соҳалар ҳамда иқтисодий алоқаларнинг тараққий этиши хўжаликка оид ҳодиса ва амаллар устидан мунтазам равишда кузатиш олиб боришни тақазо этган. Натижада баҳолар ва савдо-сотиқ статистикаси, маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва тақсимоти статистикаси ва бошқа иқтисодий статистика тармоқлари вужудга келган ва ривож топган.

Бозор муносабатлари ва аҳоли табақалари орасида ўзаро алоқалар кенгайиши билан бирга давлатни иқтисодиётга аралашуви объектив зарурият бўлиб қолади. Бу эса, ўз навбатида, янгидан-янги маълумотлар тўплаш, иқтисодий ҳаётнинг ҳамма муҳим томонларини қамраб олган иқтисодий ахборот яратиш эҳтиёжини туғдиради. Шу билан бирга давлатлар орасида халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши, бутун жаҳон хўжалигининг шаклланиши ва тараққий этиши айрим миллий иқтисодиёт ва бутун жаҳон хўжалиги миқёсида товар ва хизматлар ҳамда даромадларни яратиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларини ҳар тарафлама тасвирлайдиган батафсил ҳисоб-китоб юритишни талаб қилади. Ҳозирги кунда бу масала айрим миллий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Аммо, илк бор вужудга келишидаёқ статистика давлатни бошқариш муҳим қуроли сифатида шаклланган ва ривожланиб борган бўлса ҳам, шу билан бир вақтда кўпдан кўп воқеаларни, фактларни миқдорий жиҳатдан ҳисобга олиш ва маълум даражада тартибга солиш натижасида илмий жиҳатдан жуда қизиқарли материаллар ҳам жамғарилди. Бу ишнинг дастлабки онларидаёқ сезгир кузатувчи тарқоқ бутунлай тасодифий туюлган ўғил ёки қиз бола туғилиш сони, никоҳланиш, ёки у ё бу ёшда ўлиш сони ва ҳоказо, шуларга ўхшаш ҳодисаларда маълум тартиб-қоидалар борлигини пайқаб ҳайратда қолди. Натижада бунинг сабабларини англаш иштиёқи кишида уйғониб, уларни тушунтириш йўлларини излаб топиш эҳтиёжи туғилди. Ана шу эҳтиёжни қондириш учун статистика хизмат қилабошлаши билан бирга илм-фан соҳасига айланди.

Амалий фаолиятда тўпланган тажрибаларни умумлаштириш йўли билан дастлаб давлатни бошқариш учун зарур маълумотлар тўплаш, қайта ишлаш, таҳлил

қилиш ва талқин этиш қоидалари, тартиблари, йўллари, усуллари яратилди. Статистика ана шундай фан сифатида қаралиб янги изланишлар асосида бойиб борди. Унинг моҳияти ва усуллари тақомиллаштиришда математика усуллари, қуроллари ва янги назарияларидан фойдаланиш жуда қўл келди, чунки статистика ҳам математикага ўхшаб сонлар, миқдорлар билан шуғулланади, аммо шундай тоифалари билан-ки, улар сифатга эга бўлиб, оммавий ҳодисаларни ўлчаш натижасида ҳосил бўлади. Пировард оқибатда статистик тафаккур услуби, яъни статистика назарияси ва услубияти (методологияси) шаклланди. Энди бу услуб нафақат ижтимоий-иқтисодий воқеаларни ўрганишда, балки бошқа соҳаларни ҳам бирин кетин эгаллай бошлади. Ҳозирги вақтда у деярлик барча фан ва техника соҳаларида, тажриба-экспериментларда, физика, кимё, биология, археология, агрономия, тиббиёт, психология, социология, педагогика, тилшунослик, ҳарбий ишлар ва ҳатто тасвирий санъатда ҳамда мусиқа басталашда қўлланилмоқда.

Шундай қилиб, Статистика юзаки қарашда оддий сўз бўлса ҳам, лекин кўп қиррали мазмунга эга.

АСОСИЙ ҚИСМ

1. Статистик кузатиш моҳияти ва аҳамияти

Статистик кузатиш - бу ўрганилаётган оммавий ҳодисалар ҳақида бош-ланғич маълумотларни тўплаш жараёнидир. Оммавий жараёнларни статистика жиҳатидан ўрганиш, яъни бир турли ҳодисалар ва уларнинг белгилари орасидаги боғланишларни миқдорий ифодалаб уларнинг тўпларида намоён бўладиган статистик қонуниятларни аниқлаш учун дастлаб улар ҳақида, ўрганилаётган объектлар тўғрисида бошланғич маълумотлар ёки бошқа сўз билан айтганда ҳам статистик материалларни тўплаш керак. Мана шу жараён статистик кузатиш деб аталади.

Кузатиш сўзи қуйидаги луғавий маънога эга:

- 1) бирор нарса (предмет, объект)ни билиш, аниқлаш мақсадида синчиклаб қўздан кечириш;
- 2) бирор нарса ёки кимсани зимдан қараб текшириб туриш, таъқиб қилиш;
- 3) воқеаларни ўрганиш, текшириш, бирор нарса ёки мақсадни назарда тутиш.

Статистик кузатиш оммавий ҳодисаларни, жараёнларни синчиклаб текшириш учун улар ҳақида бошланғич материалларни тўплашдир. У ўрганилаётган объектларни ва уларнинг унсурларини ҳисобга олиш билан боғлиқ. Ҳисоб – бу бирор предмет миқдорини санаб ёки ўлчаб аниқлаш, бирор кимса ёки нарса мавжуд миқдорини белгилаш учун махсус ҳужжатда у ҳақидаги маълумотларни қайд қилиш.

Статистик кузатиш ҳўжалик ва турмуш воқеаларининг ҳисобига асосланади. Турли шаклдаги корхоналар ва уларнинг уюшмаларида ҳўжалик воқеалари бухгалтерия ва оператив техника ҳисобларида қайд қилинади. Статистик кузатиш кўпинча ана шу ҳисоб турлари маълумотларига таянади. Шу билан бирга айрим иқтисодий,ишлаб чиқариш масалаларини ўрганиш учун бевосита кузатиш ҳам амалга оширилади.

Статистик кузатишга талаблар: аниқлик, тўлалик, таққосла-малик. Статистик кузатиш ва унинг натижасида тўпланадиган маълумотлар учта талабга жавоб бериши керак, яъни: 1) аниқлик ва тўғрилиқ; 2) тўлалик ва ҳар тарафламалик; 3) Таққосламалик, солиштирмалик.

Миллий стандарт - муайян мамлакат миқёсида, халқаро стандарт эса-бутун жаҳон ёки мамлакатлар бирлашмаси миқёсида ҳодисаларни таснифлаш, кўрсаткичларни тузиш ва ҳисоблаш, маълумотларни қайд қилишда қўлланадиган умумий талаб, тартиб ва умумий концепциялар мажмуасидир.Иқтисодий маълумотларнинг таққосламалигини таъминлаш учун миллий ва халқаро стандартларни (андозаларни) ишлаб чиқиш ва уларга тўла амал қилиш муҳим роль ўйнайди. Миллий стандартлар мамлакат миқёсида объектларни таснифлаш, кўрсаткичларни тузиш ва ҳисоблаш, маълумотларни қайд қилиш жараёнида риоя қилиниши зарур бўлган талаблар, тартиб қоидалар, концепциялар мажмуасидир. Улар одатда халқаро стандартларга асосланади. Халқаро андозалар деганда ўрганилаётган ҳодисаларни таснифлашда, статистик кўрсаткичларни тузиш ва ҳисоблашда, маълумотларни қайд қилиш ва олиш жараёнида бутун дунё миқёсида ёки маълум мамлакатлар бирлашмаси чегарасида қўллаш учун тавсия этиладиган умумий тартиб қоидалар, талаблар,р концепциялар мажмуаси тушинилади. Миллий стандартларга риоя қилиш мажбурийдир.

2. Статистик кузатишни дастур – методологик ва ташкилий масалалари

Турмушимизда, кундалик ҳаётимизда у ёки бу масалани ечишни кўзлаб қиладиган ҳар бир хатти-ҳаракатимиздан олдин нима учун?, нима?, ким?, қандай қилиб?, қанча? ва қаерда? деган саволларга дуч келамиз ва уларга жавоб ахтарамиз. Бундай савол статистик кузатишларни ташкил этишда ҳам туғилади ва ўз ечимини кутади.

Статистик кузатишда нима учун ? деган саволга кузатиш мақсади ва вазифалари, нима? деган саволга эса кузатиш объекти, унинг бирлиги ва дастури, статистик формулярлар ва уларни тузиш учун йўриқномалар жавоб беради. Ким? кузатиш субъекти, қачон? деганда кузатиш вақти, қаерда? деганда кузатиш жойи, қандай қилиб? деганда кузатиш усуллари ва турлари, қанча? деганда кузатиш белгиларининг миқдорий ифодаланиши назарда тутилади. Булар статистик кузатишнинг дастурий-услубий ва ташкилий унсурларини ташкил этади

Кузатиш объекти - бу ўрганилаётган ҳодисалар ва жараёнлар, яъни корхоналар ва ташкилотлар, хўжаликлар, кишилар, oilалар, уй хўжаликлари, ва ҳоказоларни уларнинг фаолияти жиҳатидан қаралган тўплами. Уларнинг муҳим белгилари ҳақида маълумотлар тўпланади ва улар асосида тўпламни таърифлайдиган умумлаштирувчи кўрсаткичлар ҳисобланади. Кузатиш объектининг аниқ миқёсини, кўламини белгилаётганда вақт, фазо, моддий тузилиш ва ўлчов бирлиги жиҳатидан унинг ўлчамларини аниқлашимиз лозим.

Кузатиш субъекти - бу ўрганилаётган ҳоди-салар ҳақидаги маълумотларни қайд қилувчи ва тўпловчи юридик ёки жисмоний шахс. Кузатиш объекти билан бир қаторда унинг субъекти мавжуд. Кузатиш субъекти деб ўрганилаётган ҳодисалар ҳақидаги маълумотларни қайд қиладиган ва тўплайдиган юридик ёки жисмоний шахслар юритилади. Микроиқтисодий статистикада, масалан, кузатиш субъекти - бу ҳар бир корхона, ташкилот ва муассаса. Хўжалик юритувчи субъект сифатида улар ўз фаолиятларидаги ҳодисаларни қайд қилади, маълумотлар тўплайди. Макроиқтисодий статистикада эса статистика ташкилотлари кузатиш субъектидир. Махсус статистик текшириш ва рўйхатларда улар бошланғич маълумотларни қайд қилади ва тўплайди. Ҳисоботда эса бошланғич маълумотларни қайд қилиш ва корхона миқёсида умумлаштириб тақдим этиш айрим хўжалик юритувчи субъектлар вазифаси бўлса, уларни қабул қилиб олиш ва ўз ҳудуди чегарасида умумлаштириш билан статистика ташкилотлари шуғулланади. Бу ҳолда хўжалик юритувчи субъектлар, яъни корхоналар, фирмалар, ташкилотлар ва муассасалар ҳисобот бирликлари деб аталади.

Кузатиш бирлиги - бу кузатиш объектининг мус-тақил бўлинмас таркибий қисми (бирлиги), унинг муҳим белгилари ҳақида маълумотлар олинади. Кузатиш бирлиги деганда, кузатилаётган объектнинг мустақил бўлинмас таркибий унсури, бирлиги тушунилади. Кузатиш жараёнида унинг муҳим белгилари ҳақида маълумотлар олинади. Масалан, саноат фаолияти текширилаётганда ҳар бир корхона ва фирма, қишлоқ хўжалигини ўрганилаётганда ҳар бир ширкат хўжалиги, деҳқон ва фермер хўжалиги кузатиш бирлиги ҳисобланади.

Айрим масалаларни кузатишда кузатиш бирлиги билан бирга ҳисоб бирлиги ҳам белгиланади. Масалан, чорва рўйхатида ҳар бир мол тури ҳақида, асбоб-ускуналар рўйхатида эса ҳар бир машина, станок ва бошқа асбоб-ускуналар ҳақида, кўп йиллик дарахтлар рўйхатида ҳар бир дарахт тури ҳақида батафсил маълумотлар

тўпланади. Бу ҳолда ҳўжалик, корхона кузатиш бирлиги бўлса, унинг ўрганилаётган ҳар бир предмети ҳисоб бирлигидир.

Кузатиш дастури - бу кузатиш жараёнида маълумотлари тўпланиши лозим бўлган кузатиш ва ҳисоб бирлигининг асосий белгиларидир. Кузатиш дастури (программаси) деб ўрганилаётган ҳодиса, объект ҳақида маълумот тўпланадиган белгилар рўйхати юритилади. Бошқачароқ айтганда, кузатиш дастури кузатиш жараёнида жавоблар олиниши лозим бўлган саволлар тўплами (рўйхати)дир. У қанчалик тўғри тузилса, текшириш натижалари шунчалик яхши чиқади.

Йўриқнома (инструкция) деб кузатиш дастурида кўзланган белгиларни бир хил талқин этишва тушунишни таъминлайди-ган кўрсатмалар мажмуасига айтилади. Йўриқнома кузатиш дастурида кўзланган белгиларни бир хил ташкил этиш ва тушунишни таъминлаш мақсадида тузилади. Унда кузатиш мақсади ва вазифалари, унинг объекти ва бирлиги, маълумотни қаердан ва кимдан олиш, кузатиш муддати, ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби, маълумотлар тегишли бўлган давр (ҳисобот даври) кўрсаткичларни ҳисоблаш тартиби ва шунга ўхшаш кузатилаётган объект билан бевосита боғлиқ бўлган масалалар ёритилади. Йўриқномалар одатда кўп мутахассислар иштирокида пухта тузилади.

Статистик формуляр - кузатиш маълумотлари қайд қилинадиган ҳужжат. Йўриқнома ҳар бир статистик формуляр учун алоҳида тузилади. Кузатиш маълумотлари қайд қилинадиган ҳужжат статистик формуляр деб аталади. У ҳар хил ном билан юритилади, жумладан ҳисобот формаси, рўйхатга олиш варақаси, сўроқнома (анкета), табел, накладной, йўл варақаси ва ҳоказолар.

Статистик формуляр икки хил бўлади:

- 1) якка предметли формуляр.
- 2) кўп предметли формуляр.

Кузатиш жойи - бу кузатиш бирлиги жойлашган макон. Кузатиш жойи деганда макон ёки бошқа сўз билан айтганда ўрганилаётган ҳодиса рўй бераётган жой тушунилади.

Ҳисоботда, асбоб-ускуналар рўйхатида ва бошқа иқтисодий ресурсларни ҳар хил шакл ва усулларда кузатишда корхона, ташкилот ва муассаса жойлашган жой кузатиш жойи ҳисобланади.

Статистик кузатиш вақти - бу кузатиш тенглаштирилган фурсат (пайт) ва ўтказиладиган муддат. Умуман кенг маънода қаралганда, кузатиш вақти ҳодисани ўрганиш давридир, яъни уни текшириш бошлангандан, то маълумотларни олиш ниятига етгунча ўтган вақт оралиғи (давр)дир. Бу ҳолда у маълумотлар тегишли бўлган вақтни ҳам, уларни тўплаш вақтини ҳам ўз ичига олади. Статистик кузатиш тор мазмунга эга бўлиб, фақат маълумотларни тўплаш жараёнини аниқлатгани учун, унинг вақти деганда мазкур ишни (маълумотлар тўплаш)ни бажариш учун белгиланган вақт оралиғи тушунилади. У ҳодисани ўрганиш, рўёбга чиқиш даврини яъни у ҳақидаги маълумотлар тегишли бўлган вақт оралиғини ўз ичига олмайди. Ҳисоботда бу вақт оралиғи ҳисобот даври деб аталади. Ҳисобот даври унинг биринчи куни 00 соатдан бошлаб то охириги куни 24 00 соатгача ўтган вақт узунлиги билан ўлчанади. Ҳодисалар ҳолатини, мавжуд сонини аниқлашда бундай даврни белгилаб бўлмайди, чунки унинг давомида, ҳодиса ҳолатида, демак мавжуд сониди катта ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Шунинг учун бу ҳолда суратга олиш жараёнида қўлланиладиган усулдан фойдаланиш керак. Маълумки, сурат фотоаппарат объективи очилиш ониди (пайтида) фотообъект (масалан, бирор кимса) эга бўлган қиёфани акс эттиради. Ҳодисалар ҳолати устидан статистик кузатиш

ташкил этиш учун ҳам шундай қайд қилиш пайтини белгилаш лозим. Бу эса муайян фурсатда мавжуд бўлган ҳодисалар сони ва тузилишини аниқлаш имконини беради.

Ҳодисани ҳисобга олиш, қайд қилиш тенглаштирилган бундай пайт кескин фурсат (критик момент) деб аталади. Аҳоли рўйхатида ва бошқа тез ҳаракатчан ҳодисалар рўйхатида ҳамда уларнинг жорий ҳисоби асосида мавжуд сони аниқланаётганда кескин фурсат белгиланади. 1989 йил аҳоли рўйхатида кескин фурсат қилиб 11 январдан 12 январга ўтар кечаси 24⁰⁰ соат белгиланган эди. Айнан шу фурсатда яшаш жойида мавжуд бўлган шахслар рўйхатга олинди, яъни 12 январ 00 соатгача туғилган болалар рўйхатга олинган, ундан кейин туғилганлар эса рўйхатга олинмаган, шу вақтгача ўлган шахслар рўйхатдан ўтмаган, олдин ўлганлар эса мавжуд аҳоли сифатида рўйхатга олинган.

Кузатишни ўтказиш бир қатор тайёргарлик ва ташкилий ишларни бажариш билан боғлиқдир. Биринчидан, кузатиладиган бирликларнинг тахминий рўйхати тузилади ва кузатиш жойлари белгиланади. Масалан, аҳолини рўйхатга олиш учун даставвал аҳоли яшайдиган пунктлар, шаҳарларда эса бундан ташқари уй дафтари тартибга солинади. Булар рўйхат ўтказилаётганда кузатиш бирликларини тушириб қолдирмаслик ва рўйхат ўтказиш учун зарур маблағлар миқдорини ва кадрлар сонини аниқлаш учун керак. Иккинчидан, кузатиш формулярлари, бланкалар, варақалар, уларни тузиш йўриқномалари тайёрланади ва жойларга етарли миқдорда тарқатилади. Учинчидан, кузатиладиган макон ҳудуди участкалар (қисмлар)га бўлинади, керакли кадрлар сони ва аниқ шахслар белгиланади. Тўртинчидан, кузатишга жалб қилинган маъсул шахслар билан махсус машғулотлар олиб борилади.

3. Статистик кузатиш турлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари.

қандай қилиб? деган савол статистик кузатиш усуллари ва турларини аниқ белгилашни талаб қилади. Ҳодисаларни қайд қилиш вақти, бошланғич маълумотларни олиш усули, кузатиш бирликларини ўз ичига қамраб олиши ва ташкилий жиҳатдан статистик кузатиш қуйидаги турларга бўлинади (2.8- тарх).

Ташкилий ва молиялаштириш жиҳатидан статистик кузатишларни тўртта турга бўлиш мумкин: 1) статистик ҳисобот; 2) махсус доимий текширишлар; 3) рўйхатлар; 4) бизнес текширишлар. Улар кейинги маърузада ёритилади.

Воқеалар содир бўлишини қайд қилиш вақтига қараб статистик кузатиш уч турга ажралади: 1) узлуксиз (жорий) кузатиш; 2) фурсатли кузатиш; 3) бир йўла кузатиш.

Узлуксиз кузатишда воқеа (ҳодиса) содир бўлиши биланок, яъни ўша дамнинг ўзида қайд қилинади. Масалан, туғилиш, ўлиш, никоҳдан ўтиш ва ажралишларни фуқаролик ҳолатини қайд қилиш органларида ва қишлоқ йиғинларида қайд қилиш, яратилган маҳсулотларни бошланғич ҳужжатларда ҳисобга олиш, ишчи ва ходимларнинг ишга чиқишини табел ҳисобида қайд қилиш ва ҳ.к.

Фурсатли даврий кузатиш деганда воқеа содир бўлгандан сўнг маълум вақт ўтганда уни қайд қилиш ва кузатишларни тенг вақт оралиғида такрорлаб туриш тушунилади. Масалан, ҳар ўн йилда аҳоли рўйхатини ўтказиш, талабалар ўзлаштириш даражасини ҳар ярим йилда рейтинг баллари орқали баҳолаш.

Бир йўла кузатиш қандайдир масалани ечиш мақсадида зарурий туғилган ҳолларда турличаъло муддатларда қайта амалга оширилиб турилади. Бундай кузатишга уй-жой фонди рўйхати, кўп йиллик мевали дарахтлар рўйхати, табиий офат натижасида кўрилган зарарларни баҳолаш ишлари мисол бўла олади. Ўрганилаётган тўплам бирликларини ўз ичига қамраб олишига қараб статистик кузатиш ёппасига кузатиш ва қисман кузатишга ажратилади.

Ёппасига кузатишда тўплам барча бирликлари ҳақидаги зарурий маълумотлар тўпланadi. Статистик ҳисобот шу тарзда ташкил этилади. Уни барча хўжалик юритувчи субъектлар тузади ва статистика ташкилотларига тақдим этади. Аҳоли рўйхати, экин майдонларининг якуний ҳисоби, чорва рўйхатлари ҳам ёппасига кузатишга мисол бўла олади.

Ҳисобот корхона ва ташкилотлар фаолияти ҳақидаги маълумотларни узлуксиз, белгилаб қўйилган тартибда ва вақтда тўплашнинг муҳим йўли (шакли)дир. “Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистикаси ҳақидаги” қонунга мувофиқ республика ҳудудида жойлашган ва юридик шахс мақомига эга бўлган барча корхоналар ва ташкилотлар, уларнинг мулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ шаклидан қатъӣ назар, ўз фаолияти ҳақида аниқ ва тўла маълумотларни белгиланган дастурда, тартибда ва муддатда тегишли давлат статистика ташкилотларига тақдим этишга мажбурдир.

Жорий махсус статистик текширишлар деганда статистик ташкилотлар томонидан махсус респондентларни ёллаб ўрганилаётган ҳодиса, жараён ҳақидаги бошланғич маълумотларни мунтазам ёки вақтма-вақт қайд қилиб тўплаш тушунилади. Бундай кузатишга уй хўжаликлари бюджети статистикаси, истеъмол баҳолари статистикаси, уюшмаган савдо статистикаси, деҳқон хўжалиги (фермер хўжалиги билан аралаштириб юборманг!) статистикаси ва ҳ.к. мисол бўлиши мумкин.

Бизнес-текширишлар бозор иқтисодиётига хос бўлган статистик кузатишдир. Уларнинг асосий мақсади тадбиркорларнинг иқтисодий фаолиятини ўрганишдан иборат. Жорий махсус текширишлардан фарқли ўлароқ, бизнес текширишлар тадбиркорлардан интервью олиш, олдин тайёрланган саволларга ёзма ёки оғзаки жавобларни махсус саволномаларда қайд қилишга асосланади. Уларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, саволномалар комплекс характерга эга бўлиб, ўзаро боғланган бир-бирини тўлдирувчи саволлардан, уларнинг маълум масалага оид мажмуаларидан ташкил топади, натижада иқтисодий фаолликни ҳар тарафлама ёритиш имконини беради.

Жорий махсус текширишлар ва бизнес текширишлар маълум масалаларни ўрганишда қўлланади. Бундан ташқари, рўйхатлар ҳам статистик кузатишнинг муҳим ташкилий йўли сифатида қўлланиш соҳаларига эга.

4. Статистик кузатиш хатолари ва уларни аниқлаш усуллари

Ҳар қандай кузатиш, қанчалик яхши ташкил этилиб амалга оширилмасин, хатолардан холи бўлмайди. Маълумотларни тўплаш жараёнида йўл қўйилган хатолар кузатиш хатолари деб аталади. Жуда катта аниқликка эга бўлган ўлчов воситалари ёрдамида бажариладиган бир предметли кузатишларда ҳам хатолар бўлади. Кузатиш хатолари икки турга бўлинади: а) мунтазам хатолар ва б) тасодифий хатолар.

Мунтазам хатолар ўз навбатида икки хил бўлади: а) ўлчов хатолари ва б) хусусий хатолар яъни кузатувчи шахс хатолари.

қисман кузатишларда воқеаларни ҳисобга олиш жараёнида қайд қилиш ва арифметик хатолар билан бир қаторда мунтазам хатолар ҳам учрайди. Улар ғаразли ва ғаразсиз бўлади. Ғаразли хатолар бирор мақсадни кўзлайди. Беғараз хатолар эса кузатиш услубини, айниқса дастурни ва йўриқномаларни умумий кўринишда мужмал баён этилишдан ва кузатувчиларнинг ишни осонлаштириш учун белгиланган тартибдан қисман четланишидан келиб чиқади. Шу билан бирга қисман кузатишларда хусусий хатолар мавжуд, улар репрезентативлик хатолари номи билан юритилади.

Репрезентативлик хатоси деганда танлама кузатиш натижасида тўпланган маълумотларга асосланиб аниқланган умумлаштирувчи кўрсаткичларни текшираётган бош тўпламнинг айнан шундай ҳақиқий кўрсаткичларидан фарқи тушунилади.

ХУЛОСА

Инсоният турмуши, хатти-ҳаракатлари, ижтимоий ҳаёт статистика қўлланиши ва ривожланиши учун бепоён макон яратди. Унинг илм-фан тармоғи ва амалий фаолият соҳаси сифатида илк бор шаклланишида етакчи ролни айнан турмуш воқеалари ва яшаш зарурияти, ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ўйнагани бежиз эмас.

Статистика ягона мустақил фан сифатида гавдаланиши ва турли соҳаларда қўлланишига сабаб унинг предмети бўлмиш оммавий ҳодиса ва жараёнлар ҳамма соҳаларда рўёбга чиқиши ва умумий хислатларга эга бўлишидир. Шу билан бир қаторда айрим соҳаларда улар ўзига хос шароитларда юзага чиқади ва уларнинг таъсири остида хусусий хусусиятларга ҳам эга бўлади. Шу туфайли статистик қонуниятлар намоён бўлиши меъёри ҳам, ривожланиш шакллари ҳам ҳар бир соҳада ўзига хос йўл билан кечади. Бу эса статистика услубиятини муайян соҳа шароитига мувофиқлаштиришни, унга мос келадиган усуллари қўллашни, шароит ўзгариши билан уларни шаклан ва мазмунан такомиллаштириб туришни, янгиларини яратиб, эскилари ўрнига уларни ишлатишни талаб этади ва ҳақиқатда ҳам шундай бўлмоқда. Пировард натижада ҳар бир соҳа статистикаси ягона статистика фани доирасида маълум даражада мустақил фан ва шу билан бирга унинг муҳим тармоғи, йўналиши сифатида шаклланади.

Иқтисодий статистика ана шундай фанлар қаторига киради ва ягона статистика фанининг жуда муҳим тармоғи ҳисобланади. Худди шунингдек унинг чегарасида мустақил йўналиш сифатида тармоқ статистикалари - микроиқтисодий статистика, макроиқтисодий статистика, саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқ ва соҳалар статистикалари вужудга келади ва ривож топмоқда.

Иқтисодий жараён - бу инсонларнинг доимо такрорланиб турувчи хатти-ҳаракатлари мажмуидир. Ижтимоий тараққиётнинг муайян тарихий шароитида мазкур хатти-ҳаракатлар маълум ҳолатда такрорланади яъни ўзига хос қонуниятлар билан характерланади. Бу қонуниятлар айрим ҳаракатларда ёки уларнинг функциялари орасида доимо такрорланувчи боғланишлар (ёки мунособатлар) намоён бўлишини ифодалайди. Бундай туб боғланишлар иқтисодий қонунлар деб аталади. Уларни, ҳар қандай табиат ёки жамият қонунлари каби учта туркум (тип) га ажратиш мумкин: сабабият қонунлари, тузилма (тузилиш) қонунлари ва функционал қонунлар.

Сабабият қонунлари - бу шундай боғланишларки, улар бир воқеа (юқоридаги ҳолда ҳаракат ёки ҳаракатлар мажмуи) содир бўлгандан сўнг доимо бошқа маълум воқеа рўй беришини ифодалайди, одатда бундай изчил кетма-кетлик замонда кузатилади. Биринчи воқеа сабаб деб, иккинчиси эса - оқибат деб аталади.

Тузилма (биргаликда мавжуд бўлиш) қонунлари - бу иккита ёки ундан ортиқ воқеаларни ҳамиша биргаликда рўй беришини ифодаловчи боғланишлардир. Ҳамиша бир вақтда содир бўладиган ҳодисалар ҳисобига воқеаларнинг маълум қонуний тузилиши шаклланади, мана шундан тузилма қонунларнинг номи келиб чиқади. Ниҳоят, функционал қонунлар - бу миқдорий ўлчанадиган воқеалар

орасидаги боғланишлар бўлиб, уларни математик функциялар шаклида ифодалаш мумкин.

Иқтисодий жараёнга тегишли айрим якка ҳаракатларда мазкур зарурий ёки муҳим боғланишлар (мунособатлар) соф ҳолда намоён бўлмайди. Бундан ташқари, фақат айрим ҳолларда учрайдиган, лекин ҳаракатнинг бошқа такрорланишида юзага чиқмайдиган боғланишларни ҳам кузатиш мумкин. Улар ёрдамчи ёки тасодифий боғланишлар деб аталиб, иқтисодий қонунлар амал қилиши учун тўсиқлар пайдо қилади. Математиклар бундай ҳолатни асл боғланишларни айнашига, бир мунча бузилишига сабаб бўладиган ташқи шовқинлар деб ҳам ютирадилар.

Шунинг учун иқтисодий қонунлар иқтисодий жараёни шакллантирувчи хатти-ҳаракатлар фақат кўп маротаба такрорланган шароитдагина намоён бўлади. Буни назарга олиб, улар стохастик ёки статистик қонунлар характериға эға деб гапирадилар. Стохастик ёки статистик қонунлар - бу бир жинсли ҳодисаларни оммавий такрорланишида намоён бўладиган қонунлар. Эркин бозор мунособатлари шароитида улар эркин рақобат таъсири натижаси бўлиб стихияли равишда амал қилади. Бир иқтисодчи олим таъбири билан айтганда, бундай қонунлар “тартибсиз алғов-далғовлар орасидан фақат кўр-кўрона амал қиладиган ўртача сонлар қонуни сифатида ўзига йўл очади”. Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти шароитида ҳам иқтисодий қонунлар ўртача сонлар қонуни тарзида рўёбға чиқиши ўз кучини сақлайди, аммо улар энди бутунлай стихияли равишда тартибсиз алғов-далғовлар орасида эмас, балки у ёки бу даражада давлат томонидан тартибға солинган ижтимоий иқтисодий муҳит шароитида амал қилади.

Шундай қилиб, иқтисодий статистика иқтисодий қонунларнинг аниқ макон ва замон шароитида миқдоран рўёбға чиқишини, оммавий иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг миқдор сифат аниқлигини ўрганади.

Иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар иерархик тузилиш жиҳатидан макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражадаги воқеалардан ташкил топади.

Бутун дунё, айрим мамлактлар, катта минтақалар бозорлари миқёсида юзага чиқадиган ҳодиса ва жараёнлар макроиқтисодий жараёнлар деб аталади. Масалан, дунё ёки мамлакат бозорларида тўплама таклиф ва талабни шаклланиши, аҳолининг иш билан бандлиги ва ишсизлиги, баҳолар даражасининг шаклланиши ва ўзгариши, миллий валюталарнинг қадрсизланиши ва инфляция даражаси, инвестиция жараёнлари, миллий бойликларнинг шаклланиши ва улардан фойдаланиш ва хоказолар.

Микроиқтисодий жараёнлар деганда корхона, фирма миқёсида, айрим товар ва хизматлар, меҳнат ва молиявий бозорларда рўй берадиган воқеалар оқими тушинилади. Масалан, муайян бозорда у ёки бу товарға талаб ёки таклиф шаклланиши, корхона ишлаб чиқариш ва молиявий фаолияти натижаларининг шаклланиши, фирма иқтисодий актив ва пасивлари шаклланиши, ишловчи кучлардан, моддий ва молиявий ресурслардан фойдаланиш ва хоказолар.

Иқтисодий статистика макро ва микроиқтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш жараёнида умумстатистик усуллар ва воситалар ҳазинасидан кенг фойдаланади. Улардан кўркўрона фойдаланмасдан, балки у дастлаб ўрганилаётган иқтисодий ҳодисаларнинг хусусиятларини, уларнинг ривожланиш қонуниятларидаги ўзига хос жиҳатларни ҳисобга олиб, уларни шаклан ва мазмунан қайта ишлаб чиқади, ўзининг текшириш шароитига тўла мувофиқлаштиради, яъни янгиланган назарий қоидалар, услубият яратади. Макроиқтисодиёт ўзининг мураккаблиги, яъни ҳодисалар тўплами жуда катта ҳажмдалиги, кўп қатламли тузилишга эга эканлиги, улар орасидаги ўзаро боғланишлар чатишиб, чигаллашиб кетиши ва бошқа хислатлар билан ажралиб туради. Шунинг учун макроиқтисодий статистика услубияти мураккаб кўп ўлчовли усуллар тизимларига, жумладан юқори даражада агрегатлашган иқтисодий кўрсаткичлар тизими, кўп ўлчовли ўртачалар, гуруҳлашлар ва индекслар тизими, кўп ўлчовли боғланишларни таҳлил қилиш усуллари мажмуи ва ҳоказоларга таянади.

Микроиқтисодиёт эса, аксинча, содда, оддий жараёнлиги билан характерланади. Айрим корхоналар одатда бир неча фаолият турларини бирлаштиради, ишлаб чиқарадиган маҳсулот турлари ва ассортименти кам, фойдаланиладиган маҳнат ва моддий ресурслар дерли бир хил, уларда микроиқтисодий жараёнлар содда ҳолда рўй беради, микро бозорлар эса бир ёки бир неча предметлиги билан кўзга ташланади. Шунинг учун микроиқтисодий статистика услубияти оддий иқтисодий кўрсаткичлар ва таҳлил усулларига асосланади.

Макроиқтисодий статистика микроиқти-содий статистика учун назарий-услубий асосдир, корхона, тармоқлар ва бозор статистикалари унинг маълум даражада мустақил бўлган бўлимлари ҳисобланади.

Иқтисодий статистика социал билишнинг муҳим қуролидир. У турмуш воқеаларини англаш, иқтисодий назариялар моҳиятини билиш, уларнинг қоидалари ва тушунчаларини текшириш имкониятини яратади. “Биз учун, - деб юзади америка иқтисодичиси ва статистици Огайо штати Университети профессори Э.Кейн, - иқтисодий статистика - бу иқтисодий назария қоидаларини кузатилган фактлар ёрдамида текшириш усули ҳақидаги фан, шундай фанки, у мувоффақиятли ва мувоффақиятсизликка учраган илмий текшириш соҳаларини аниқлаш имконини беради, ҳамда (зарур бўлган тақдирда) қониқарсиз ғояларни қайта кўриб чиқиш учун назариётчига гўё қайтаради”.¹

Шундай қилиб, иқтисодий статистика ўрганиш предмети ва услубияти билан ажралиб турувчи маълум даражада мустақил бўлган статистика фанининг таркибий қисми, соҳасидир.

¹ Э.Кейн. Экономическая статистика и эконометрия. М.: Статистика, 1977, б 14.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартраф этишнинг йўллари ва чоралари». Ўзбекистон. Т. - 2009.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. - Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш - Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлашнинг асоси - Т.: Ўзбекистон, 2000. - 285 б.
4. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 96 б.
5. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш — давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида»ги Қарори. 2009 йил 13 февраль. // «Халқ сўзи» газетаси, 17 февраль.
7. А. Соатов. Статистика. Тошкент: ТДИУ, 2006 й.
7. Ўзбекистон иқтисодий ривожланиш йўлида шахдам одимламоқда. // «Халқ сўзи» газетаси, 2009 йил 12 февраль.

8.Бланд М. Финансовый кризис. – М.: АСТ-Астрил-Харвист. 2008. - 288 с.

9.Самые низкие темпы инфляции среди стран СНГ зафиксированы в Узбекистане. // Бизнес-вестник Востока, №9, от 10 февраля 2009г.

10.Борисенко Е. Н. Продовольственная безопасность России(проблемы и перспективы). - Москва: Экономика. 1996.

11.Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. –Москва: Дело и Сервис, 2001.

12.Серова Е. Продовольственная безопасность страны: аграрно-экономический аспект. –Москва: 2001 г.

13.Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран. Введение в теорию, практику и политику: Пер. с англ. – СПб.: экон. шк., 1995.

Internet manbalari

Петранева Г.А., Экономика и управление в сельском хозяйстве. Учебник. 2004, <http://textbook.ru/catalogue/book/33320.html>

Петранева Г.А., Экономика и управление в сельском хозяйстве, Академия, 2003, <http://rbip.bookchamber.ru/description7897.htm>

Н.А.Попов. Экономика отраслей АПК. Курс лекций, 2002, <http://shopper.h1.ru/books.shtml?topic=935&page=1>

Н.Я.Коваленко, Экономика сельского хозяйства, М.: «ЮРКНИГА», 2004, <http://web.book.ru/cgi-bin/book.pl?page=4&book=88899>

www.bearingpoint.uz

www.fao.org

www.gov.uz

www.wikipedia.org

www.faostat.fao.org

www.worldbank.org

www.unctad.org

www.nytimes.com

www.guardian.co.uk